

ANTONIO NEGRI VE MICHAEL HARDT'IN "İMPARATORLUK" VE "ÇOKLUK" TEZLERİ ÜZERİNDEN "KÜRESELLEŞME" DEĞERLENDİRMESİ

(*"Globalization" Evaluation Through Antonio Negri and Michael Hardt's "Empire" and "Multitude" Theses*)

Alican EKREN¹

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Submission Date: 05.01.2025

Kabul Tarihi/Acceptance Date: 22.05.2025

Doi: 10.53507/akademikdusunce.1613707.

ÖZ

Bu çalışma, Antonio Negri ve Michael Hardt'ın geliştirdikleri İmparatorluk ve Çokluk tezleri çerçevesinde küreselleşme sürecine dair kapsamlı bir yorum sunmayı hedeflemektedir. Negri ve Hardt'a göre, İmparatorluk, küreselleşmenin yarattığı yeni düzen içinde iktidarın işleyiş biçimini açıklayan bir kuram olarak ortaya çıkmış, egemenliğin ulusal sınırların ötesine geçerek dünya genelinde yeni bir iktidar formu yarattığını iddia etmiştir. Bu bağlamda, İmparatorluk kavramı yalnızca bir yönetim biçimini değil, aynı zamanda küresel ölçekte iktidarın nasıl yeniden tanımlandığını ve değişen egemenlik yapılarının doğasını da incelemektedir. Çalışmada, İmparatorluk ve Çokluk kavramlarının kapsamlı bir analizi yapılmakta; bu kavramlar ışığında küreselleşmenin ulus-devlet yapıları, egemenlik ilişkileri ve emek üzerindeki etkileri ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Ayrıca, Negri ve Hardt'ın tezlerine yöneltilen eleştiriler incelenmekte ve bu kuramların günümüz dünyasında geçerliliğini koruyup korumadığına dair tartışmalara yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *İmparatorluk, Çokluk, Michael Hardt, Antonio Negri, Küreselleşme*

ABSTRACT

This study aims to provide a comprehensive interpretation of the globalization process within the framework of the Empire and Multitude theses developed by Antonio Negri and Michael Hardt. According to Negri and Hardt, Empire emerged as a theory explaining the functioning of power within the new order created by globalization and claimed that sovereignty has gone beyond national borders and created a new form of power worldwide. In this context, the concept of Empire examines not only a form of governance, but also how power is redefined on a global scale and the nature of changing sovereignty structures. In the study, a comprehensive analysis of the concepts of Empire and Multitude is made; in the light of these concepts, the effects of globalization on nation-state structures, sovereignty relations and labor are discussed in detail. In addition, the criticisms directed to Hardt and Negri's theses are examined and discussions are given on whether these theories maintain their validity in today's world.

Keywords: *Empire, Multitude, Michael Hardt, Antonio Negri, Globalization*

¹Doktor Adayı, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, ekrenalican@gmail.com, Orcid: 0000-0003-0234-028X.

***Atıf/Cite:** Ekren, A. (2025). Antonio Negri ve Michael Hardt'ın "İmparatorluk" ve "Çokluk" Tezleri Üzerinden "Küreselleşme" Değerlendirmesi. *Akademik Düşünce Dergisi*, 65-80, Doi: 10.53507/akademikdusunce.1613707.

Giriş

Hardt ve Negri, "İmparatorluk" ve "Çokluk" eserlerinde ulus devletlerin egemenlik anlayışlarının değiştiğini, küresel kapitalizm çağında yeni bir egemenlik anlayışının ortaya çıktığını öne sürmüştür. Bu yeni egemenlik biçimi karma bir yapıya sahiptir. Bir dışarıya ve bir iktidar yapısına sahip olmayan bu yeni yapı "imparatorluk" olarak tanımlanmıştır. İmparatorluk kavramı, iktidarın doğasını yeniden tanımlayarak küreselleşmiş dünyada yeni bir iktidar tanımı oluşturmaktadır. Hardt ve Negri'nin "imparatorluk" kavramı ile sınırların yokluğu vurgulanmaktadır. Onlara göre "İmparatorluk" bütün dünyaya hükmeden kapsayıcı bir rejimi ifade etmektedir.

Diğer önemli bir kavram olarak karşımıza çıkan "çokluk" ise günümüzde meydana gelen geniş çaplı toplumsal hareketler ile ilişki içerisindedir. Çokluk düşüncesini bu toplumsal hareketler üzerinden okumak, "çokluk" kavramının teorik çerçevesini eleştirel bir biçimde ortaya koymak ve toplumsal hareketlerin pratiğini güçlendirme açısından önemli katkılar sunmaktadır.

Günümüzde özellikle çevresel adalet, insan hakları, ekonomik eşitsizlik ve özgürlük talepleri gibi küresel meselelerde, farklı toplumsal kesimlerin bir araya gelerek oluşturduğu hareketler, çokluğun en somut örneklerini sunmaktadır. Teknolojinin ve dijital iletişim ağlarının gelişimi, bu hareketlerin koordinasyonunu ve etkisini artırırken, çokluk kavramının da pratik anlamda nasıl işlediğini gözler önüne sermektedir.

Negri ve Hardt, çokluk fikrini yalnızca bir direniş modeli olarak değil, aynı zamanda yeni bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak ele alır. Bu nedenle, çokluğun ortaya koyduğu dayanışma, eşitlik ve kolektif yaratıcılık anlayışı, günümüz dünyasında toplumsal hareketlerin başarılı olabilmesi için hayati bir öneme sahiptir. Çokluk, farklılıkların birliğini mümkün kılarak, mevcut düzenin ötesinde daha adil ve kapsayıcı bir toplumsal yapının kurulmasına yönelik bir umut sunmaktadır.

Bu bağlamda, "çokluk" kavramı, küreselleşme karşıtı hareketlerden çevre mücadelelerine, kimlik politikalarından ekonomik adalet taleplerine kadar geniş bir yelpazedeki toplumsal dinamikleri anlamak için güçlü bir çerçeve sunar. Negri ve Hardt'ın teorileri, yalnızca mevcut durumun analizini değil, aynı zamanda gelecekteki olası toplumsal dönüşümlere dair ipuçlarını da barındırır. Bu nedenle, imparatorluk ve çokluk kavramları, çağımızın politik ve toplumsal sorunlarına dair derin bir anlayış sunmaktadır.

Bu çalışma, Negri ve Hardt'ın ortaya koymuş olduğu "imparatorluk" ve "çokluk" tezleri üzerinden bir küreselleşme yorumu yapmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda inceleme yapılırken, biyo-iktidar, emek teorisi, ulus devlet ve yeni egemenlik anlayışı düşünceleri,

küreselleşme yorumunu daha anlaşılabilir kılmak açısından derinlemesine bir şekilde irdelenmiştir. Çalışmadaki tezler açıklanırken, çoğunlukla Michael Hardt ve Antonio Negri'nin birincil kaynaklarından yararlanılmıştır.

Negri ve Hardt'ın İmparatorluk ve Çokluk tezlerinin ele alınmasının temel nedeni, küreselleşme olgusuna yönelik sundukları özgün teorik çerçevenin, günümüz küresel dinamikleri ışığında yeniden değerlendirilmesi gerekliliğidir. Hardt ve Negri, özellikle 20. yüzyılın sonlarından itibaren kapitalizmin ve egemenlik biçimlerinin dönüşümüne dair getirdikleri yaklaşımla küreselleşme tartışmalarında önemli bir yer edinmiştir. Onlara göre, geleneksel ulus-devlet merkezli egemenlik biçimleri yerini, merkezi bir otoriteye sahip olmayan, çok merkezli ve ağlar üzerinden işleyen bir İmparatorluk düzenine bırakmıştır. Bu yeni yapı, ekonomik ve politik süreçleri küresel düzeyde yönlendiren, ulus-devletlerin ötesine geçen ve esnek yönetim mekanizmalarına sahip bir düzen olarak tanımlanmıştır.

Küreselleşmenin yalnızca yatay bir yayılım değil, aynı zamanda belirli güç merkezlerinin yeniden inşası anlamına geldiği gerçeği, İmparatorluk tezinin sorgulanmasını gerektirmektedir. Negri ve Hart'ı bu çalışmanın merkezine almak, küreselleşme tartışmalarını yalnızca tarihsel bir bağlamda ele almak yerine, günümüzün değişen güç dengeleri ve politik dönüşümleri ışığında teorik bir yeniden değerlendirme yapmayı mümkün kılmaktadır.

Çalışmanın yol haritası şu şekilde ifade edilebilir: Başlangıçta ana tezler olan "imparatorluk" ve "çokluk" ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. Sonrasında ana değerlendirme noktamız olan küreselleşme, Hardt ve Negri'nin yorumu ile incelenerek, alt başlıklar olan biyo-iktidar, maddi olmayan emek teorisi, ulus devlet ve yeni egemenlik anlayışları ile değerlendirme aşamasına geçilmiştir. Negri ve Hardt'ın ortaya koymuş oldukları tezlerin günümüzdeki geçerlilikleri çalışmanın ana sorusunu oluşturmaktadır.

1. Bir Kavram Olarak "İmparatorluk" ve Yeni Küresel Düzen

Antonio Negri ve Michael Hardt tarafından kaleme alınan ve 2000 yılında yayımlanan İmparatorluk (Empire) isimli eser, dünya genelinde oldukça geniş bir yankı uyandırmıştır (Kayapınar, 2000: 223). Kitaplarına ismini veren "imparatorluk", küresel bir iktidar düzenini tasvir etmek için kullanılmıştır (Okur, 2012: 233). İmparatorluk, Negri ve Hardt'ın kitabın girişinde belirttiği gibi küreselleşmiş dünyada genel bir iktidar teorisi ortaya koyarken, iktidarın doğasını yeniden tanımlamayı amaçlamıştır (Negri ve Hardt, 2002: 21). Yazarlar bu düşünceleri ortaya kayarken, Marx ve Michel Foucault'nun yanı sıra post yapısalci isimler olan Gilles Deleuze ve Félix Guattari gibi düşünürlerden de etkilenmişlerdir (Duman, 2019: 56).

Antonio Negri, imparatorluk kavramını, emperyalizme karşı bir biçimde çağdaş küresel düzeni tanımlamak için kullanmıştır (Duman, 2019: 56). Yazarlara göre, "emperyalizm"

kavramı üzerinden bunu açıklamak yetersizdir, bunun için günümüz iktidar yapısını "imparatorluk" kavramı üzerinden açıklayacak yeni bir kavrayış öne sürmüşlerdir (Alp, 2007: 47). Emperyalizmin günümüz iktidarının doğasını açıklamadaki yetersizliği, ulus devletlerin gücünü kaybetmesiyle alakalıdır. Negri ve Hardt'a göre ulus-devletlerin egemenliğinin zayıflaması, yeni küresel egemenlik biçimi olan "imparatorluk"un çıkmasına zemin hazırlamıştır. Emperyalizm, ulus-devletlerin kendi sınırlarını aşan bir politikayı simgelerken, İmparatorluk belli bir sınıra tabii olmayan merkezsiz bir yapıyı temsil etmektedir (Negri ve Hardt, 2002: 12).

İmparatorluk adlı çalışmada ortaya konmaya çalışılan yeni küresel düzen, modern egemenlik anlayışından, emperyal egemenliğe geçişi, kapitalist üretim tarzındaki değişiklikler ve "Çokluk"un ortaya çıkışı gibi farklı toplumsal süreçleri içermektedir (Aykutalp ve Çelik, 2018: 408). Negri ve Hardt'ın ortaya koymuş olduğu İmparatorluk, küresel bir akış içerisinde bulunan yeni dünyada, siyasi gücün radikal bir değişimini simgelemekte, toplumsal ve siyasal değişimlerin izini sürmektedir. "İmparatorluk", emperyalizmin ve ulus devletin yerini alan küresel politik ekonomi üzerindeki yeni küresel düzen ve egemenlik biçimine verilen etikettir (Thompson, 2005: 73).

Hardt ve Negri'nin başlangıç noktası, neoliberal küresel sermayenin ve çeşitli alt ulusal faktörlerin (örneğin STK'lar) neden olduğu ulus-devletlerin egemenliğinin azalmasıdır. Bir yandan, İmparatorluk yeni bir egemenlik biçimi olarak öngörülürken, diğer yandan, İmparatorluğun rekabeti ve yıkılmasını amaçlayan küresel akışların ve değişimlerin alternatif bir siyasi organizasyonu olarak dikkate alınan "çokluk" olan bir karşı İmparatorluk inşa etmiştir (Antal, 2018: 35). Bu yeni düzen anlayışı beraberinde yeni bir "egemenlik" anlayışı getirmiştir. Özellikle kolonyal rejimlerin yıkılması, Sovyetler Birliği tehdidinin ortadan kalmasıyla beraber, karşı konulamaz bir küreselleşmenin içine girilmesi, bu yeni egemenlik anlayışını daha da güçlendirmiştir (Duman, 2019: 57).

Negri ve Hardt'a göre, küreselleşmenin bir sonucu olarak iletişim ve ulaşım olanaklarının artması, Birleşmiş Milletler, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası örgütlerin etkinliğinin artması, yeni bir egemenlik anlayışı doğurmuştur. Bu anlayış ile iktidarın belirli bir devletin veya kurumun himayesi altında olmadığı yeni bir tarihsel döneme girilmiştir.

"İmparatorluk"u özel kılan şey, tarihi bir kenara alıp toplumu bir uçtan diğer uca sarıp sarmalaması, kuşatması ve üretmesidir (Çakır, 2016: 33). Bununla birlikte Negri ve Hardt, Foucault'nun 18. yüzyılda Batı'daki sekülerleşme ve rasyonelleşme ile ortaya çıktığını söylediği "biyo-iktidar" kavramını, imparatorluk tezinin önemli bir unsuru olarak bize sunmaktadır: "İmparatorluk insan ilişkilerini düzenlemekle kalmaz, doğrudan insan doğası

üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışır. İmparatorluk yönetiminin nesnesi bütünlüğün içinde toplumsal hayattır ve bu yüzden imparatorluk biyo-iktidarın paradigmatic biçimidir." (Negri ve Hardt, 2002: 11).

İmparatorluğun vurgu yapılan üç özelliği olduğundan bahsedilebilir. Bunların ilki, imparatorluğun mekânsal olarak belli bir sınıra sahip olmayan, merkezsiz bir düzen olduğudur. İkincisi, içinde bulunduğumuz zamanı doldurarak sonsuza giden bir süreci temel alan zaman sınırı olmayan bir yapı oluşudur. Üçüncüsü ise, söylemsel olarak her zaman barışa vurgu yapılan bir yapı oluşudur (Kayapınar, 2000: 223).

İmparatorluk, geleneksel emperyalist düzenin ötesinde, egemenliğin yeni ve ulusötesi biçimlerini tanımlamak için kullanılan kavramsal bir çerçevedir. Bu yapı, ulus-devletin egemenliğinden farklı olarak, çok katmanlı ve dağınık bir iktidar örgütlenmesini ifade eder. Hardt ve Negri'ye göre İmparatorluk; devletlerin, uluslararası kuruluşların (örneğin IMF, Dünya Bankası), çok uluslu şirketlerin ve hatta sivil toplum kuruluşlarının birlikte oluşturduğu, sınır tanımayan bir yönetim biçimidir (Negri ve Hardt, 2002: 12). Bu yapı, yalnızca siyasi ya da askeri hegemonya ile değil, aynı zamanda bilgi, kültür ve sembolik üretim araçlarıyla da iktidar kurar.

İmparatorluk'un en ayırt edici yönü, egemenliğin artık sabit bir merkezden değil, çok merkezli bir düzenden çıkıyor olmasıdır. Bu durum, Michel Foucault'nun iktidarın disiplinler biçimleriyle ilgili analizlerine de göndermede bulunur. Ancak eleştirel yaklaşımlar, bu kavramın çok belirsiz olduğunu ve özne-ajans ilişkilerini yeterince açıklayamadığını ileri sürmektedir (Sassen, 2007; Balibar, 2002). Yine de kavram, küresel egemenlik ilişkilerini açıklamada hâlâ önemli bir kuramsal potansiyel taşımaktadır.

2. Bir Kavram Olarak "Çokluk"

2004 yılında yayınlanan "Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi" (Multitude: War and Democracy in The Age of Empire) adlı eserleri, Negri ve Hardt'ın yeni küresel düzenin tanımını yaptıkları "İmparatorluk" (Empire) adlı eserlerinin devamı niteliğindedir (Alp, 2007: 62). Yazarlar bu kitapta, alternatif egemenlik hareketlerinden ve çokluk hareketinin ana hatlarından bahsetmektedir (Aykutalp ve Çelik, 2018: 421).

Bir kavram olarak "Çokluk" (Multitude), sınıfı tanımlayan bir anlam içermektedir (Negri ve Hardt, 2020: 12). Yazarlar sınıf kavramını iktidara karşı ortak bir mücadele yürüten bir "Çokluk" olarak tanımlamaktadır. Bu anlamıyla sınıf, bir siyasal kategoriye ifade etmektedir. Sınıfa dair bir analiz yaparken, iktidara karşı verilen bir mücadele deneyiminin de koşullarını ortaya koymalıdır. Bu nedenle sınıf ya da Negri ve Hardt'ın ifade ediş biçimiyle "Çokluk", kurucu bir seferberlik olarak tanımlanmaktadır (Negri ve Hardt, 2020: 118).

Çokluk sadece ekonomik bir kavram değildir. Bunun yanı sıra ırk, cinsiyet ve kültürel tüm özne biçimlerini içinde barındıran, bu özne biçimlerinin demokratik değişikliklerini kabul eden ve ortak bir paydaya dayanan bir ağ mantığıdır. Bu ağ, tek bir egemen otoriteye bağlı, dikey hiyerarşik iktidar anlayışından farklı olarak yatay ve çoğul bir yönetim anlayışını kabul etmektedir (Negri ve Hardt, 2020: 12).

Negri'ye göre çokluk, birçok terim ile karıştırılmaktadır. Çokluk, küreselleşen dünyada yeni bir terimdir (Sanlı, 2011: 83). Negri ve Hardt (2020: 106)'a göre çokluk, hayatı yeniden üreten, nihai olağana ulaştıracak olan ve mutlak demokrasiyi oluşturacak olan kurucu güçtür. Çokluk, hayatı yaratırken kendini de yaratmaktadır. Çokluğun kendini yaratan hayatı yaratması, onun otonom yaratım gücü olduğunu göstermektedir.

3. İmparatorluk Düşüncesi ve Küreselleşme

İmparatorluk, Negri ve Hart'ın sorunsalında, günümüz dünyasını yöneten egemen güçtür; kapitalist küreselleşmenin politik biçimidir. Yazarlar, hukuki dönüşümlerin dünya iktidarının ve düzeninin maddi anayasasındaki değişikliklere etkili bir şekilde işaret ettiği gerekçesiyle, imparatorluğun anayasasını yasal olarak tartışarak başlamıştır. Birleşmiş Milletler hukuki yapısını başlangıç noktası olarak kullanırlar, daha sonra "adil savaş" kavramına olan ilgiyi yeniden incelemeye devam ederler ve sözde "müdahale hakkı"nı "adaletin temel değerlerine itirazla haklı çıkarılan kalıcı bir olağanüstü hâl ve istisnadan kaynaklandığı gibi tanımlarlar (Negri ve Hardt, 2002: 145). Bununla birlikte, yazarların vurguladığı gibi, "İmparatorluk kavramı her zaman barışa adanmıştır." (Negri ve Hardt, 2002: 21).

Hardt (2006: 11)'a göre İmparatorluk'ta, ulus devletlerin kontrolünün ötesine, özellikle de baskın ulus devletlerin kontrolünün ötesine uzanan bir güç ve kontrol biçiminin yapılarını adlandırmaya ve analiz etmeye çalışmışlardır. Bunu kesinlikle politik terimlerle düşünmek için, hipotez, en baskın ulus devletlerin bile küresel siyasi politikaları dikte etmesinin artık mümkün olmadığına dikkat çekmişlerdir. Emperyalizm, on dokuzuncu yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar uygulandığı gibi, emperyalizmi bir ulus devletin egemenliğinin yabancı topraklara dayatılması olarak düşündüğümüz sürece artık mümkün değildir.

Negri ve Hardt'ın savundukları hipotez, ulus devletlerin sadece diğer devletlerle değil, aynı zamanda IMF ve Dünya Bankası gibi uluslar üstü kurumlar, büyük şirketler, çeşitli STK'lar gibi devlet dışı kurumlarla da daha fazla iş birliği yapmaları gerektiğidir. Bu iş birliği ağı, küresel meselelerin egemen organizması olma eğilimindedir. Bu sadece ulus devletlerin egemenliğinin politik bir anlayışı değil, aynı zamanda küresel ekonomik düzenin, kültürel mantığın ve sosyal akışların bir tanımıdır. İmparatorluk kavramı, küreselleşmenin

adlandırmaya çalıştığı çeşitli alanlardaki değişiklikleri kavramak içindir (Negri ve Hardt, 2002: 14).

Küreselleşme, emperyal devletlerin ve egemen sınıfların çıkarlarına hizmet eden bir düzen inşa etme konusunda yerelliği ve yerelciliği ön plana çıkarmaktadırlar. Küreselleşme kendini yerelleşme ile iç içe geçirir (Kızılcı, 2012). Negri ve Hardt'ın "İmparatorluk" kitabında söyledikleri de bunu doğrular niteliktedir: "Emperyal makinenin yürüttüğü makineleşme ya da kendini toprak bağlarından kurtarma süreci aslında yerelleşme ya da yeniden toprağa dönüşe karşı değildir." (Negri ve Hardt, 2002: 387).

4. Biyo-iktidar, Ulus-Devlet ve Yeni Egemenlik Anlayışı

Negri ve Hardt, küreselleşmenin bir sonucu olarak toplumun farklı bir üretim ilişkisi ile tanıştığını söyler. Bu durumun açıklanması için ise Michael Foucault'dan aldıkları yöntemsel çerçeveyi kullanırlar (Durutürk, 2019: 354). Küreselleşme çağının post-modernizm kavramı ile yorumlanması gerektiği düşüncesiyle birlikte içinde bulunduğumuz iktidar kuşatıcılığını aşmak için "biyo-iktidar"ın kuşatıcılığının aşılması gerektiğini vurgularlar. Negri ve Hardt'ın çalışmalarında soybilimsel bir arka plan yer alır. Burada soybilimsel yöntemin temel unsuru ulus-devletten küreselleşmeye kadar tarihin yeniden okunmasıdır. Bu okuma, biyo-iktidara dönüşen egemenin incelenmesine yöneliktir (Durutürk, 2019: 355).

Negri ve Hardt, imparatorluk ile ortaya çıkan yeni egemenlik anlayışını, Foucault'un "biyo-iktidar" kavramı ile açıklamaya çalışırlar. Bu yeni egemenlik modeli hukuk, yasaklar, sınırlama odaklı değil, teşvik etme ve özgürlükler sistemidir. Bu şekilde işleyen "biyo-politik" bir sistemin merkezi bulunmamaktadır. Her yere yayılmış merkezless bir sistemdir (Akkaya ve Bozdoğan, 2019: 368). Yazarlar "İmparatorluk" eserlerinde yeni iktidarı şu şekilde tanımlar: "Bu iktidarın en önemli işlevi hayatı bütün yönleriyle kuşatmasıdır ve asli görevi de hayatı yönetmektir" (Negri ve Hardt, 2002: 14).

Küreselleşme ile dünyadaki politik denetimin ortadan kalkmak yerine şekil değiştirdiğine vurgu yapılmaktadır. Bunun en belirgin örneği olarak da ulus-devletlerin dönüşmesini gösterirler. Ulus-devletlerin artık sadece uluslararası alanda değil, kendi içlerinde bile en üstün egemen otorite olmadığını söyleyerek "egemenlik" kavramını yeniden sorgulamaya girişmişlerdir (Negri ve Hardt, 2002: 15). Negri ve Hardt'a göre ulus-devletin içinde bulunduğu bu durum yeni düzenin belirleyicisi olmuştur. Ulusal sermaye ve pazar artık küresel mecrada işlev görmektedir (Akkaya ve Bozdoğan, 2019: 367). Yeni dünya düzeninde "ulus-devletlerin" yaşadığı bir diğer sıkıntı ise "halk" kavramı üzerinden ortaya çıkmaktadır. Temel olarak bakıldığında ulus-devlet, halk üzerinde kavramsallaşmış bir yapıdır. Hardt ve Negri'ye göre ulus-devletlerin yerini ulus-üstü yeni egemenlik anlayışını temsil eden "İmparatorluk" aldıkça,

halkı temsil etmek imkânsız bir hale gelecek ve "halk" kavramı yok olacaktır. Yazarlara göre "halk" ve "temsil" arasındaki temel sorun, küresel yeni sistemde halkın ne olduğuna dair kesin bir cevap vermenin zor olduğudur. Çünkü, bugün halkı siyasal olarak kavramak ve kurumsal olarak temsil etmek imkansızdır (Akkaya ve Bozdoğan, 2019: 368).

5. Negri ve Hardt'ın Maddi Olmayan Emek Teorisi

Negri ve Hardt'ın Foucault'un "biyo-iktidar" kavramını yeniden üretim, ekonomi ve siyaset arasındaki farkın belirsizleştiği, kapitalizmin yeni bir aşaması olarak yeniden yorumlamışlardır. Tüm dünyanın bütünleştiği "İmparatorluk" düzeninde, emek ve tek piyasasının biyo-politik bir dönüşüme uğradığını savunmaktadırlar (Negri ve Hardt, 2002: 16). Yazarlar yeni dünya düzeni içerisinde emek süreçlerini "maddi olmayan emek" temelinde kavramsallaştırırlar. Bu emeğin ölçümü klasik yöntemden farklıdır. Bu emek, elle tutulamaması nedeniyle maddi olmayan bir emektir (Akkaya ve Bozdoğan, 2019: 369).

Hard ve Negri, emeğin dönüşümünü dönemlere ayırmıştır. 1848-1870 arası dönem, işçi sınıfının çocukluğudur. 1870'ten 1917'ye kadar olan dönem ise nitelikli işçinin dönemidir. 1917-1968 arası dönem endüstriyel işçinin, 1968 sonrası günümüze kadar olan dönem de maddi olmayan emek çağını ifade etmektedir. Yazarlar bu iddialarını temellendirmek için ampirik verilere dayalı somut bir örnek verememektedir. Maddi olmayan emek kavramı teorik açıdan yoğun bir inşaya işaret etmektedir (Temelli, 2019: 63).

Yazarların İmparatorluk adlı eserlerinde geniş yer bulan "maddi olmayan emek" teorisi, Çokluk'ta daha merkezi bir nitelik kazanmıştır. Negri ve Hardt'ın bu teorisi, düşüncelerinin felsefi ve siyasal öğelerine, günümüz sosyo-ekonomik dünyasında bir temel oluşturmasında önemli bir yere sahiptir (Camfield, 2014: 174).

Çokluk'ta maddi olmayan emek "bilgi, enformasyon, iletişim, ilişkiler veya duygusal ifade gibi maddi olmayan ürünler üreten" emek olarak ifade edilmektedir. Negri ve Hardt iki çeşit maddi olmayan emekten bahsederler. Bunlardan ilki, problem çözme, sembolik ve analitik görevler gibi daha çok dilsel ifadeleri barındıran emek türüdür. İkincisi ise duygulanımsaldır. Beden ve zihni içeren, heyecan, rahatlık, tatmin ya da tutku gibi hisleri üretilen bir emektir (Negri ve Hardt, 2002: 19). Yazarlar, ikinci olarak saydıkları "duygulanımsal" boyuta sahip işlerin, fabrikalarda düşük ücretle çalıştırılan kadın işçilere yaptırıldığını söyler (Negri ve Hardt, 2020: 122). Negri ve Hardt'ın "maddi olmayan emek" in aslında maddi bir şey olduğunu kabul ederler. Onlara göre maddi olmayan şey emeğin ürünleridir. Terimlerin muğlaklığını kabul ederler. Bu nedenle "biyo-politik emek" i alternatif olarak ortaya koyarlar. Diğer taraftan, biyo-iktidar kavramının da "maddi olmayan emek" teriminin daha anlaşılır ve ekonomik

dönüşümü daha iyi ifade eden karşılıkları da beraberinde getirdiğini söylerler (Negri ve Hardt, 2020: 84).

Negri ve Hardt'ın, dünyadaki işçilerin çoğunun halen "maddi olmayan emek" sarf etmediğini iddia eder. Dünyada üretim alanında tarım hâlâ en büyük alanı kapsamaktadır. Aynı şekilde sanayi sektöründe çalışan işçilerin sayısı da azalmış değildir. Diğer taraftan maddi olmayan emeğin, iş deneyimini geliştirdiği, işyerindeki hiyerarşiyi ve kutuplaşmayı azalttığını söylemek güçtür (Negri ve Hardt, 2020: 128).

Yazarlara göre maddi olmayan emeğin ortaya çıkışında çok önemli sonuçlar vardır. Bunlardan birisi, iş ve iş harici (boş zaman) ayrımının sona ermesidir. Bu ayrım maddi emek (fabrika) çağında çok belirgindi. Negri ve Hardt bize bu ayrımı daha iyi anlayabilmemiz için ücretsiz ev işlerinde çalışan kadınları ve gerektiğinde tüm gün çalışan tarım işçilerini örnek vermektedir (Negri ve Hardt, 2020: 126). Yine yazarlara göre, maddi olmayan emek giderek sermayenin kontrolünden çıkmaktadır. Artık, eskisi gibi işçiler sadece fabrikada bir araya getirilerek iş birliği sağlamamaktadır. Maddi olmayan emek ise toplumsaldır. Doğrudan iletişimin ve iş birliğinin artmasına imkân vermektedir. Bu düşünce İmparatorluk'ta daha net bir şekilde ortaya konmuştur: "Maddi olmayan emeğin ortak oluşu daha önceki emek biçimlerinde olduğu gibi dışarıdan dayatılmış ve örgütlenmiş bir şey değildir; ortaklık bizatihi emek faaliyetine tam anlamıyla içkindir" (Negri ve Hardt, 2002: 306).

Maddi olmayan emek (immaterial labor), bilginin, duygunun ve toplumsal ilişkilerin üretimini içeren bir emek biçimi olarak, klasik üretim tanımlarının ötesine geçer. Negri ve Hardt'a göre bu emek türü, çağdaş kapitalizmin temel üretici gücü haline gelmiştir. Özellikle dijitalleşme süreciyle birlikte, bilişsel ve duygusal emeğin metalaştırılması, iş gücünün örgütlenmesini radikal biçimde dönüştürmüştür (Negri ve Hardt, 2020: 218).

Bu bağlamda Maurizio Lazzarato'nun katkıları dikkat çekicidir. Lazzarato'ya göre maddi olmayan emek yalnızca üretim sürecine değil, aynı zamanda öznelik biçimlerine de etki eder; bireyler yalnızca çalışan değil, aynı zamanda tüketen, duygulanan, bağ kuran öznelerdir (Lazzarato, 1996). Bu yaklaşım, post-Fordist üretim biçimlerinin neoliberal özne yaratımındaki rolünü de açıklamaya yardımcı olur.

Ancak bu kavram, eleştirel literatürde zaman zaman belirsiz bulunmuş; örneğin bazı yazarlar, maddi ve maddi olmayan emek arasındaki ayrımın bulanıklaştığını ve bu nedenle kavramın politik strateji geliştirmede yetersiz kalabileceğini ileri sürmüştür (Dyer-Witheford, 2005).

6. İmparatorluk ve Çokluk Tezlerine Yöneltilen Eleştiriler

Negri ve Hardt'ın imparatorluk ve çokluk eserleri, küreselleşme sürecini açıklayan ve eleştiren en etkili çalışmalardan biri olarak öne çıkmaktadır. Ancak bu tezler, literatürde hem teorik hem de ampirik açıdan çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Özellikle David Harvey ve Slavoj Žižek gibi düşünürler, Hardt ve Negri'nin argümanlarının eksikliklerini vurgulayarak alternatif değerlendirmeler sunmuşlardır. Bu eleştirileri ele almak, küreselleşme üzerine yapılan değerlendirmeyi daha görünür ve kapsamlı bir çerçeveye oturtacaktır.

David Harvey, Neoliberalizmin Kısa Tarihi (2015) ve Asi Şehirler (2013) gibi eserlerinde, Hardt ve Negri'nin İmparatorluk tezini eleştirerek küreselleşmeyi sermayenin mekânsal yeniden yapılanması bağlamında incelemiştir. Harvey'e göre, Negri ve Hardt'ın sunduğu İmparatorluk kavramı, küresel kapitalizmin temel çelişkilerini göz ardı etmektedir. Harvey, neoliberal politikaların sermayenin hareket kabiliyetini artırarak eşitsiz gelişimi daha da derinleştirdiğini savunur. Oysa Negri ve Hardt, ulus-devletlerin eski önemini yitirdiğini ve küresel bir imparatorluğun ortaya çıktığını iddia ederler. Harvey ise ulus-devletlerin hâlâ kapitalizmin yeniden üretiminde merkezi bir role sahip olduğunu öne sürerek bu teze karşı çıkmıştır.

Slavoj Žižek (2009: 263), Negri ve Hardt'ın çokluk kavramını eleştirerek, bunun sınıfsal mücadele dinamiklerini göz ardı ettiğini savunur. Žižek'e göre, Çokluk kavramı fazla soyut olup, politik olarak etkin bir özne yaratmakta başarısızdır. Hardt ve Negri, neoliberal küreselleşme karşısında yatay ve âdem-i merkeziyetçi bir direniş biçimi önerirken, Žižek bu tür yapılanmaların gerçek anlamda devrimci dönüşüm yaratamayacağını ileri sürer. Ona göre, küreselleşmeye karşı etkili bir mücadele için merkezi bir politik özne gereklidir. Žižek, çokluk'un sermaye tarafından kolayca söğürülabileceğini ve bunun mevcut düzenin yeniden üretilmesine hizmet edebileceğini öne sürmektedir.

7. Maddi Olmayan Emek Teorisine Yöneltilen Eleştiriler

Camfield'a göre Negri ve Hardt'ın maddi olmayan emek teorisi sorunlu bir teoridir. Çokluk'ta ortaya konan "maddi olmayan emek" anlayışının tutarlı bir teorik kavram olabilmesi için, Negri ve Hardt'ın bize maddi olmayan emek silsilesini anlamlı kılacak nitel ortaklaşmaları ikna edici bir biçimde sunmaları gerekirdi. Bunun yerine yazarlar sadece maddi olmayan emeklerin var olduğunu iddia etmekle yetinmişlerdir (Camfield, 2014: 186).

Yapılan eleştirilerden bir diğeri ise emeğin giderek sermayenin kontrolü altından çıktığı görüşüdür. Nicholas Thoburn bu düşüncüyü "maddi olmayan emek daha fazla otonomiye doğru gidiyor" diyerek eleştirmiştir (Thoburn, 2011: 86). Peter Meiksins, işverenlerin kontrol kaygıları onları bilgi teknolojilerini kullanmasını kısıtladığını söyler. Bu durum da Negri ve

Hardt'ın maddi olmayan emeğe içsel, sermayeye ise dışsal olduğunu söyledikleri iletişim ve iş birliği potansiyelini törpülediğini dile getirir (Camfield, 2014: 186).

8. Negri ve Hardt'ın "İmparatorluğu'nun" Günümüzdeki Geçerliliği

Negri ve Hardt'ın teorisine göre, merkezî otoritenin tamamen ortadan kalktığı yatay bir kapitalist yapı içinde, çokluk yeni bir sömürü biçimiyle karşı karşıya kalır ve iktidar, küresel ağlar temelinde dağılan bir düzen içinde işler. Yazarlar, emperyalist ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda birbirlerini etkiledikleri, savaşmak yerine iş birliği içinde oldukları yeni bir döneme inanmaktadırlar. Negri ve Hardt'ın teorileri, somut kanıtlarla desteklenmemiştir. Kendi teorilerinin temelini oluşturan ve eserlerinde referans verdikleri birçok çalışma ise küreselleşmenin neden olduğu değişimleri tartışırken iktisadi ve istatistikî verilere daima yer vermiştir.

Yazarların imparatorluk ve çokluk tezleri, 11 Eylül'de Dünya Ticaret Merkezi'ne giren uçaklarla aslında o toz bulutu içerisinde yıkılmıştır. Tarihin 11 Eylül 2001'de başladığını düşünürsek, yazarların "Birinci Körfez Savaşı ve Kosova Savaşı arasında yazıldı" dedikleri kitabın argümanlarının, 2000'li yıllarda geçerli olmayacağı aşıkardır (Yaşlı, 2009: 301). Özellikle İmparatorluk'ta ulus-devletlerin geriliyor oluşu kesin bir yargı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazarlara göre artık ulus-devletler bırakın ülke dışını ülke içinde dahi etkin olmayan bir yapı haline gelmiştir. Özellikle son dönemlerde dünyada yükselen milliyetçilik dalgaları, Brexit gibi oluşumlar, Negri ve Hardt'ın ulus-devletler hakkındaki görüşlerinin günümüz için tutarlı olmadığını göstermektedir.

Diğer taraftan Negri ve Hardt'ın maddi olmayan emek ve İmparatorluk kavramları, çağdaş dijital platform kapitalizmi içinde somut bir örnekle incelenebilir. Özellikle küresel e-ticaret platformları hem üretimin hem de tüketimin dijitalleştiği yeni bir emek düzeni yaratmaktadır.

Küresel e-ticaret platformlarında çalışan içerik denetleyicileri, müşteri hizmeti temsilcileri ve algoritma denetçileri, fiziksel bir üretim yapmasalar da sürekli veri üretimi, etkileşim, duygu yönetimi ve koordinasyon sağlamak zorundadırlar. Bu emek biçimi, Negri ve Hardt'ın tanımladığı biçimiyle, üretimle tüketim arasındaki sınırları belirsizleştirir.

Ayrıca bu emek biçimi, platform tarafından sürekli izlenmekte, denetlenmekte ve algoritmik yönetim altında şekillenmektedir. Bu yönüyle Foucault'nun panoptikon modeli ve Deleuze'ün denetim toplumu kavramlarıyla da bağlantı kurulabilir. Dolayısıyla İmparatorluk'un maddi olmayan emek ve gözetim sistemleri üzerinden günümüzde nasıl işlediği bu örnek üzerinden anlaşılabilir.

Sonuç olarak imparatorluk ve çokluk tezleri post-emperyalizmin teorik olarak ortaya konmaya çalışıldığı ve günümüz dünyasında başarısız olmuş tezlerdir. Çünkü günümüzde ulus-devletler güçlü birer aktör olarak uluslararası sistem içerisinde bulunmaktadır. IMF, Dünya Bankası, DTÖ gibi uluslararası örgütler, kararları sorgulanır bir konumdadırlar. Özellikle son yıllarda Rusya ve Çin'in jeopolitik olarak güçlü birer aktör haline gelmeleri ve dünya ticaretindeki yükselişleri, Negri ve Hardt'ın emperyalizm savaşlarının bittiği yönündeki tezlerini de çürütür vaziyettedir. Aksine günümüz, yeni enerji kaynaklarının bulunması, ticaret yollarına hakimiyet, sermayenin akışı gibi birçok küresel egemenlik mücadelelerine sahne olmaktadır. Yaşanan bu süreci analiz edebilmek için "emperyalizm" halen elimizdeki en geçerli kavramdır.

Sonuç

İmparatorluk, çokluk ve biyo-politik üretim kavramları, küreselleşen dünyanın dinamiklerini anlamak için önemli kavramlar olmuştur. Negri ve Hardt'ın imparatorluk tezi, yeni bir dünya düzeninin ve yeni bir küresel düzenin oluşumuna dikkat çekmektedir. Bilhassa Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra tek bir ideolojiye sahip yeni bir dünya düzeni tartışılır olmuştur. İmparatorluk düşüncesi küreselleşme ile ulus-devletlerin gerilemeye başladığına vurgu yapar. Bu teze göre ulus-devletler egemen güç olarak, sermayenin dolaşımı üzerindeki etkinliklerini kaybetmektedirler. Bu bağlamda yeni bir küresel egemenlik mantığı ortaya çıkmaktadır. Çalışmada ayrıntılı bir şekilde bahsedildiği gibi imparatorluk, merkezsizliği temel alan küresel bir ağ mantığı üzerine kuruludur.

Bu çalışmada üzerine değindiğimiz bir diğer kavram ise çokluk'tur. Çokluk, modern demokratik yapıların ve öznellik tartışmalarının merkezinde yer alan bir kavram olmuştur. Çokluk bu yönü nedeniyle küresel imparatorluğun kontrol yapılarına karşı bir direniş olarak görülmüştür. Çokluk kavramı belli bir amaç için örgütlenen, temsili siyasetin sınırlarını aşan siyasal parti, sendika gibi kuruluşların siyaseti dışında, siyaset yapabilmenin yeni yollarını üreten bir özne olarak görülmüştür.

Negri ve Hardt'ın üzerinde durduğu ve bu çalışmada ele alınan bir diğer önemli kavram ise biyo-politik üretimdir. Biyo-politik üretim, çağdaş kapitalizmdeki çalışma ve iş biçimlerinin değişimlerini temel alan bir yaklaşım geliştirmiştir. Bilhassa 1970'lerden sonra kapitalizmin girmiş olduğu krizlerden çıkmasına yönelik tutumu emek kavramının değişmesine neden olmuştur. Bu değişimle birlikte üretim maddi malların üretiminden, maddi olmayan sembollerin, iletişimin ve imajların üretimine dönüşmüştür. Maddi olmayan üretimin önemli bir noktası, ortak alanların üretimine dayanan iletişimsel ve duyumsal emek biçimlerini ortaya çıkarması olmuştur.

Ortaya konulmuş olan tezin ya da kavramın yazıldığı dönemin özelliklerini ve bağlamını göz ardı etmeden günümüzde okunarak anlaşılması gerekmektedir. Yazar, eserin günümüzdeki anlamını, geçerliliğini, öngörülerinin gerçekleşip gerçekleşmediğini ve zaman içinde nasıl evrildiğini değerlendirerek, eserin günümüzdeki önemini ve geçerliliğini sorgular. Günümüzdeki okuma, eserin yazıldığı tarihsel dönemi ve o dönemin koşullarını anlama çabası içerisinde gerçekleşir, bu da eserin günümüzdeki bağlamını daha iyi anlamamıza yardımcı olur.

Sonuç olarak, Negri ve Hardt'ın düşüncesinde kilit bir noktada yer alan imparatorluk, çokluk ve biyo-politik üretim kavramları küreselleşme sonucu kapitalizmde meydana gelen değişimleri anlamak için değişime uygun çağdaş teori çalışmaları olarak tartışılabilir, daha kapsayıcı hale getirilerek teorik olarak tamamlanabilir eserler ve kavramlardır.

Kaynakça

- Alp, E. (2007). Küresel Kapitalizme Karşı İki Makro Politik Eleştirel Yaklaşım: Michael Hardt, Antonio Negri ve Slavoj Žižek (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Antal, A. (2018). The Populism of The Empire and The Multitude. *Romanian Journal of Society & Politics*, 13(2), 34-51.
- Aykutalp, A. ve Çelik, A. (2018). Antonio Negri ve Michael Hardt Düşüncesinde İmparatorluk, Çokluk ve Biopolitik Üretim Kavramları Üzerine Kaygı. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 31, 404-430. <https://doi.org/10.20981/kaygi.480834>.
- Balibar, E. (2002). *Politics and the Other Scene*. Verso.
- Camfield, D. (2014). Çokluk ve Kanguru: Hardt ve Negri'nin Maddi Olmayan Emek Teorisinin Eleştirisi. *Devrimci Marksizm*, 46, 91-123.
- Çakır, H. (2016). Haklı Savaş Kavramına Post-Modern Bir Yaklaşım Olarak M. Hardt ve A. Negri'nin İmparatorluk Tezi. *Humanitas*, 4(8), 31-45. <https://doi.org/10.20304/humanitas.277534>.
- Dyer-Witheford, N. (2005). *Cyber-Marx: Cycles and Circuits of Struggle in High-Technology Capitalism*. Champaign: University of Illinois Press.
- Duman, M., Z. (2019). İmparatorluk Nostaljisi: Michael Hardt ve Antonio Negri'de Egemenlik ve İmparatorluk. *Liberal Düşünce Dergisi*, 24(95), 37-65. <https://doi.org/10.36484/liberal.598883>.
- Durutürk, B. (2019). Hardt ve Negri'de Foucault'nun Biyoiktidari: Sorunsallastıran Özne ve Çokluk Hali. *Çankırı Karatekin University Journal of the Faculty of Economics et Administrative Sciences*, 9(2), 345-363.
- Hardt, M. (2006). *Welcoming the Multitude*. Brown J. World Aff., 13(1), 11-18.
- Harvey, D. (2013). *Asi Şehirler* (A. Deniz Temiz Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2015). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Kayapınar, M. A. (2003). Michael Hardt, Antonio Negri-Empire. *Dîvân, Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 15, 221-228.
- Kızılçelik, S. (2012). *Küreselleşme ve Sosyal Bilimler*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Lazzarato, M. (1996). *Immaterial Labor*. In *Virno Radical Thought in Italy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Negri, A. (2006). *İmparatorluktaki Hareketler, Geçişler ve Görünümler*. (K. Atakay Çev.), İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Negri, A. ve Hardt, M. (2002). *İmparatorluk*. (A. Yılmaz Çev.), İstanbul: Ayrıntı yayınları.

- Negri, A. ve Hardt, M. (2020). *Çokluk, İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*. (B. Yıldırım Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Okur, M. A. (2012). *Emperyalizm Hegemonya İmparatorluk*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sanlı, H. (2011). Küreselleşme eleştirisi: Antonio Negri örneği. (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Sassen, S. (2007). *A Sociology of Globalization*. New York: W. W. Norton.
- Temelli, C. (2019). Michael Hardt ve Antonio Negri'nin Özne Teorisi: Sınıftan Çokluk'a. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal. Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Thoburn, N. (2001). Autonomous Production? On Negri's 'New Synthesis. *Theory, Culture and Society*, 18(5), 75-96. <https://doi.org/10.1177/02632760122051977>
- Thompson, P. (2005). Foundation and Empire: A Critique of Hardt and Negri. *Capital & Class*, 29(2), 73-98. <https://doi.org/10.1177/030981680508600105>
- Tonak, A. E. (2014). Komünist Manifesto'dan Kapital'e Sınıflar. S. Savran, K. Eryılmaz ve A. Tonak (Ed.), *Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadeleleri* (ss.15-21). İstanbul: Yordam Kitap.
- Yaşlı, F. (2009). Günümüzde İmparatorluk'u ve Çokluk'u Okumak. *Alternatif Politika*, 1(2), 300-324.
- Yaralı, A. ve Bozdoğan, S. A. (2019). Hardt ve Negri'nin Küresel Demokrasi Düşüncesi ile Laclau ve Mouffe'un Radikal Demokrasi Projesinin Karşılaştırmalı Bir Analizi. *Trakya University Journal of Social Science*, 21, 357-375. <https://doi.org/10.26468/trakyasobed.461524>.
- Zizek, S. (2009). *The Parallax View*. Cambridge: Mit Press.

Yazar Beyanı

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Alican EKREN %100 katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışmada etik kurul iznine ihtiyaç yoktur.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışmayla ilgili herhangi bir kurum veya kişiyle çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independed double-blind

Author Contributions: Alican EKREN contributed100% tothe study

Funding and Acknowledgement: No support was recevied fort he study

Ethics Approval: Ethics committee approval is not applicaple to this study

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.